
On Dating the Anonymous Portions of the Babylonian Talmud / לתיארוך החלקים
הסתמיים של התלמוד הבבלי

Author(s): ירחמיאל ברודי and Robert Brody

Source: *Sidra: A Journal for the Study of Rabbinic Literature* / סידרא: כתב-עת לחקר
2010 / תש"ע, ספרות התורה שבעל-פה, Vol. כה/כד; (2010 / תש"ע), pp. 71-81

Published by: Bar Ilan University Press

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/24174312>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Bar Ilan University Press is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to
Sidra: A Journal for the Study of Rabbinic Literature / סידרא: כתב-עת לחקר ספרות התורה
שבעל-פה

לתיארוך החלקים הסתמיים של התלמוד הבבלי

ירחמיאל ברודי

לכבוד הוא לי להשתתף ביובל הכפול שמציין כרך זה: של פרופסור צבי אריה שטיינפלד ושל כתב העת "סידרא".¹ מאמרי נטוע בוויכוח על קיומם של "סתמות קדומים", ונופו נוטה למקומות נוספים. בטרם אכנס בעובי הקורה אנסה למקם את הדיון שלהלן בהקשריו השונים.

במהלך השנים האחרונות עשיתי ניסיונות מספר להצביע על חולשותיה של השיטה, הרווחת וכמדומני אף הדומיננטית בעשורים האחרונים, המשייכת את כל החלקים האנונימיים של התלמוד הבבלי – או לפחות את כל הדיונים האנונימיים ה"מהותיים" – לשכבות או לתקופות מאוחרות, ולבסס שיטה חלופית הגורסת שניתן לזהות רכיבים סתמיים של התלמוד, וביניהם רכיבים מורכבים למדי, שנידונו על ידי אמוראים.² אסכם בקיצור נמרץ את הטענות העיקריות שהעליתי בעבר, ולאחר מכן אציע נדבך נוסף. כאשר התחיל המחקר התלמודי המודרני להתפתח, באמצע המאה הי"ט, רווחה בחוגים ישיבתיים התפיסה (המבוססת כנראה על הערות מסוימות של רש"י וראשונים אחרים) שהחלקים הסתמיים של התלמוד הבבלי נוצרו בידי רב אשי ובני דורו. זכריה פרנקל, שאפשר לכתובו חוקר התלמוד המודרני הראשון, טען באופן תמציתי שבמקרים מסוימים ניתן להראות שאמוראים נקובי־שם הכירו דיונים סתמיים והתייחסו אליהם. כעבור שנים מספר הרחיב יצחק אייזיק הלוי את הדיון בסוגיה זו, מבלי להציג כראוי את תרומתו של פרנקל; הוא ערך רשימות ארוכות למדי של מקרים שבהם לדעתו התייחסו אמוראים לקטעי תלמוד סתמיים, והציג תפיסה זו כמנוגדת למה ש"הורגלנו לחשוב". אולם – בנוסף על חולשות אחרות המאפיינות את שיטתו של הלוי בעניין עריכת התלמוד – יש להודות שרבות מן הדוגמאות שלו מבוססות על קריאה פשטנית של המקורות, וחוקרים

1 מאמר זה מבוסס על הרצאה שנשאתי ביום עיון שנערך באוניברסיטת ייל ביום ד' ניסן תשס"ו (2006.4.2). בהזדמנות זו אני מבקש להביע את תודתי למארגני יום העיון, ובראשם הפרופסורים כריסטין הייז, איבן מרכוס וסטיבן פראד, וכן לאלה שהשתתפו בדיונים ובייחוד למרצים האחרים: הפרופסורים לייב מוסקוביץ, ריצ'רד קלמין ויעקב (ג'פרי) רובינשטיין.

2 מאמר אחד השייך לסדרה זו כבר נתפרסם: "סתם התלמוד ודברי האמוראים", ב"י שורץ, א' מלמד וא' שמש (עורכים), איגוד: מבחר מאמרים במדעי היהדות, כרך א: המקרא ועולמו, ספרות חז"ל ומשפט עברי ומחשבת ישראל, ירושלים, תשס"ח, עמ' 213–232. מאמר שני, "תרומת הירושלמי לתיארוך סתם התלמוד", הולך ונדפס במקביל למאמר זה: א' עמית וא' שמש (עורכים), מעשה חושב: קובץ מאמרים בנושאי עריכה והתפתחות של הספרות התלמודית.

מספר הצביעו על נקודות תורפה כאלה בהוכחותיו. עם זאת, חוקרי התלמוד המובילים במחצית הראשונה של המאה העשרים הסכימו שיש בתלמוד הבבלי "סתמות קדומים" שהתייחסו אליהם אמוראים, וביניהם אמוראים שקדמו לרב אשי. החוקר הראשון, עד כמה שידוע לי, שפקפק בתפיסה זו היה היימן קליין; הוא דגל בהפרדת רכיבים בתלמוד וכינה אותם "גמרא" ו"סברא". בשנת 1947 אמנם קבע מפורשות שההבדל בין שני סוגי החומר האלה אינו משקף פער כרונולוגי, אולם כעבור עשר שנים חזר בו ושייך את אלמנט ה"סברא" למאות השישית והשביעית לספירה. תפיסות דומות הפכו לנחלת הכלל, במהלך שלושים השנים האחרונות, בעיקר בזכות עבודותיהם של שני חוקרים מובילים ובעלי השפעה רבה בתחום, דוד הלבני ושמא פרידמן.³

עמדתו של פרידמן מנוסחת בצורה זהירה ומהוססת קמעה, והיא מוצגת כגישה מועילה שיתרונותיה נחשפים תוך כדי יישומה בניתוח סוגיות תלמודיות, ולא כשיטה שניתן להוכיח מראש את נכונותה. לעומת זאת, הלבני ניסח את שיטתו ואת נימוקיו בצורה חדה ובהירה, אלא ששיטתו זו השתנתה לא מעט במרוצת השנים. בשנת תשל"ה הוא ייחס את החלקים הסתמיים של התלמוד לתקופה שבין פטירת רב אשי (427 לספירה) ובין התאריך המסורתי של חתימת התלמוד, בסוף המאה החמישית לספירה, וכינה את החכמים שפעלו בתקופה זו "סתמאים". מאוחר יותר דגל בהפרדה מוחלטת בין האמוראים ובין הסתמאים, ואף קבע שכל חכם ששמו נזכר בתלמוד ולו פעם אחת ייחשב כאמורא; כתוצאה מכך איחר את זמנם של הסתמאים עוד יותר, וכעת הוא ממקם אותם בתוך התקופה המכונה בדרך כלל "תקופת הגאונים".⁴ במקום אחר אספתי את הטענות העיקריים של הלבני (ובמידה פחותה מזו את טיעוניו של פרידמן) וביקרתי אותם, ולא אחזור על הדברים במסגרת הנוכחית.⁵ אולם בסופו של דבר, מי שמציע תפיסה מסוימת אינו יכול להסתפק במתיחת ביקורת על שיטות אחרות, ועליו להביא ראיות חיוביות לביסוס שיטתו. לשם כך חיפשתי במסכת כתובות דוגמאות העומדות בשתי דרישות מחמירות: (1) לא מצאתי דרך סבירה לפרש את מהלך הסוגיה התלמודית אלא מתוך הנחה שאמורא נקוב-שם הכיר רכיב סתמי והתייחס אליו; (2) אותו רכיב סתמי הוא "בעל נפח", כגון דיון בן כמה שלבים או מסקנה הלכתית מגובשת. מצאתי 15 או 16 דוגמאות העומדות לדעתי בדרישות אלה: ארבע מדורם של אביי ורבא, שתיים מן הדור הבא והשאר (כשני שלישים מכלל המקרים) מן הדור של רב אשי ואילך.⁶

במאמר זה אני מבקש להרחיב את הדיון ולכלול מקרים שאינם עומדים בדרישה השנייה דלעיל — במילים אחרות, מקרים שבהם נראה לי ברור שאמורא נקוב-שם התייחס לרכיב סתמי, אלא שאותו רכיב יכול להיות מצומצם בהיקפו וצנוע באופיו. אמנם הטענה שבמקרים כאלה עשויים דברי "סתם התלמוד" להיות קדומים יחסית מקובלת אף על הלבני;⁷ אולם לפי מיטב ידיעתי לא נעשה עד עתה שום ניסיון לבדוק תופעה

3 בפסקה זו סיכמתי בקצרה את סעיף א במאמרי "סתם התלמוד ודברי האמוראים", עיין שם לפרטים נוספים ולמראי מקום.

4 ראה סעיף ב במאמר הנ"ל, וד' הלבני, מקורות ומסורות: ביאורים בתלמוד מסכת בבא בתרא, ירושלים, תשס"ח, עמ' 51–5.

5 ראה סעיפים ב–ג במאמר הנ"ל.

6 לפרטים עיין בנספח למאמר הנ"ל.

7 ראה, למשל: ד' הלבני, מקורות ומסורות: ביאורים בתלמוד לסדר מועד מיומא עד חגיגה, ירושלים,

זו באופן שיטתי, ולו בהיקף מצומצם, ולעמוד על מאפייניה השונים, ובדיקה כזו עשויה להניב פרות מעניינים, מעבר להשלכותיה על הוויכוח לגבי קיומם של "סתמות קדומים" מורכבים יותר. לצורך בדיקה כזו אספתי נתונים ממדגם קטן יותר – הפרקים החמישי, השישי והשביעי של מסכת כתובות – ומיינתי את המקרים שמצאתי לכמה קטגוריות. אשתדל להראות שלכל קטגוריה יש פרופיל משלה, מבחינת זמנם של האמוראים שהתייחסו לקטעים הסתמיים השייכים לאותה קטגוריה, ואף להציע הסבר אפשרי לכך.

בפני כל מחקר מסוג זה ניצבים כמה אתגרים; אדון באלה שנראים לי החשובים ביותר. ראשית, שומה עלינו להציע הגדרות – אף אם אלה ראשוניות – לקטגוריות שבאמצעותן ניתן לסווג חומרים תלמודיים אנונימיים. בכל חלוקה אפשרית מסוג זה יש מידה רבה של שיקול דעת סובייקטיבי, ובניסיון הנוכחי יש קושי נוסף: בגלל ההיקף המצומצם של החומר שנבדק נאלצתי להגדיר קטגוריות רחבות כדי להגיע למספר סביר של דוגמאות בכל קטגוריה – במחקרים עתידיים מסתבר שיהיה מקום לחלוקה מפורטת יותר, שתוכל ליצור תמונה עשירה, מגוונת ומדויקת יותר. שנית, לא תמיד קל להחליט לאיזו קטגוריה לשייך דוגמה מסוימת – אדגים קשיים כאלה בהמשך, ואסביר כיצד התמודדתי אתם. שלישית, במקרים מסוימים קיים קושי בזיהוי האמורא המוזכר בסוגיה ובקביעת זמנו – קושי כזה יכול לנבוע מגורמים שונים, כגון חילופי נוסח בנוגע לשם האמורא או קיומם של אמוראים מספר בעלי אותו שם. רביעית, מתעוררות שאלות שונות של מדיניות בנוגע לספירת המקרים. למשל: אם שני אמוראים בני דור אחד מגיבים לקטע סתמי מסוים, האם עלינו לרשום כל אחד מהם, או להסתפק בציון העובדה שאותו קטע סתמי נידון בדור מסוים? ומה נעשה במקרה שבו שני האמוראים אינם בני דור אחד, וייתכן שהאמורא המאוחר יותר הכיר את הקטע הסתמי יחד עם תגובת האמורא הקודם? ולבסוף, ברור שסקירה מעין זו שאני מציג בזה בפני הקוראים, המבוססת על מדגם כה מצומצם, היא ראשונית וטנטטיבית בהכרח. אני מקווה שמאמר זה יעודד אחרים להמשיך ולפתח את קו המחשבה המוצע, כדי להגיע למסקנות המבוססות הן על כמות גדולה הרבה יותר של נתונים והן על חלוקה מפורטת ועדינה יותר של סוגי המקרים הנידונים. לצורך סקירה ראשונית זו הסתפקתי בחלוקה לשלוש קטגוריות: שאלות, סתירות ודיונים מהותיים. במונח "שאלות" אני מתכוון למקרים שבהם נראה שאמורא עונה על שאלה אנונימית העולה מעיון במקור בודד; במקרים של "סתירה" מדובר בהתייחסות אמוראית לקושי (המנוסח באופן אנונימי) העולה מהשוואת שני מקורות;⁸ וב"דיונים מהותיים" אני מתכוון למקרים שבהם אמורא מתייחס ככל הנראה לדיון סתמי מורכב יותר מאשר הצבעה על קושי הטמון במקור מסוים או בעימות בין שני מקורות. ברוב המקרים השייכים לקטגוריה זו מדובר בקטעי משא ומתן דיאלקטי, אבל כללתי גם מסקנות הלכתיות מגובשות וסיפור אגדי מפותח.

תשל"ה, עמ' 9 ("ואין צורך לומר שהשאלות והקושיות הסתמיות הבאות מיד [ההדגשה במקור] לפני תשובות אמוראים אע"פ שנתנסחו בצורה סתמית... יכולות להיות דברי אמוראים ומטעמי סגנון גרידא סידרה אותן הגמרא בצורה סתמית"); הנ"ל, מקורות ומסורות: ביאורים בתלמוד מסכת בבא קמא, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 12–13 והע' 8.

8 אינני מתיימר לקבוע כיצד הצביעו חכמים בתקופת האמוראים על קושי מסוג זה, ואף לא אם השתמשו לצורך זה במילים (או במחוות?) קבועות.

אחת השאלות שהטרידה אותי הייתה כיצד להתייחס לסתירות הקיימות לכאורה בין שני חלקים של משנה אחת – בתור מקרים של שאלה העולה ממקור אחד או בתור מקרים של סתירה. לעת עתה החלטתי להתייחס למקרים כאלה כמקרי סתירה בין מקורות. קושי נוסף, ואולי חמור יותר, כרוך בקטגוריה של "שאלות". אין דרך לקבוע בוודאות האם אמורא הגיב ישירות למקור תנאי או למקור אמוראי קדום מכיוון שהוא הבחין בקושי הגלום בניסוחו של מקור זה וניסה ליישבו, או שמא הציע פתרון לקושי שכבר נוסח על ידיו או על ידי מישהו אחר. כמעט בכל אחד מן המקרים שכללתי בקטגוריה "שאלות" ניתן לטעון שהאמורא הגיב ישירות למקור הנידון, מבלי שאף אחד ניסח במפורש את הקושי הטמון בו; לעומת זאת אפשר היה להוסיף לקטגוריה זו עוד כמה מקרים שבהם הגיבו אמוראים למקורות הטומנים בחובם קשיים. בהכרעות בסוגיה זו נעזרתי ב"ביקורת הצורות" (form criticism) מן הסוג שפותח בעיקר על ידי ברוך בוקסר ע"ה,⁹ אבל במידה רבה הסתמכתי על הערכתי הסובייקטיבית, עד כמה סביר להניח במקרה נתון שאחד האמוראים היה מגיב על המקור הקדום הנידון, ובסגנון המסוים שהשתמש בו, אלמלא הצביע מישהו על הקושי הטמון באותו מקור. כאן, כמובן, יוכלו בעלי הדין לחלוק על הכרעותי, אולם אי אפשר לרשום את כל המקומות האפשריים ולהסביר בפרוטרוט את השיקולים שהביאוני לכלול מקרה מסוים בקטגוריה זו ולהשאיר מקרה אחר מחוץ לרשימה.

אתייחס בקיצור נמרץ לשאלות מתודיות נוספות. לעתים מתעוררים קשיים בגלל שינויי נוסח הנוגעים לשמות האמוראים הנוטלים חלק בדיון התלמודי, אולם מקרים שבהם קיים ספק רציני בעניין זה נדירים יחסית.¹⁰ ברמה העקרונית יותר, הועלו ספקות לגבי אמינות הייחוסים של מימרות לאמוראים מסוימים בכלל – אני נוטה להעניק לייחוסים אלה אמינות רבה יותר ממה שמייחסים להם כמה מעמיתיי; אולם גם בין אלה המפקפקים באמינות של הייחוסים הספציפיים יש רבים הסבורים שניתן להסתמך על הייחוס המובא בתלמוד כדי לשייך מאמר נתון לדור מסוים, אם לאו דווקא לחכם מסוים.¹¹ לצורך מחקר זה נקטתי בשיטה המקובלת של חלוקת האמוראים לדורות, וקבעתי את זמנם של האמוראים השונים בעקבות הרשימות של חנוך אלבק,¹² אף שיש בכך מידה מסוימת של שרירותיות ולעתים מתעוררים קשיים מכיוון שהיו כמה אמוראים, בני דורות שונים, ששמותיהם זהים. כאשר כמה אמוראים מתייחסים לרכיב סתמי אחד, נקטתי במדיניות הבאה: אם אמוראים אלה שייכים לדור אחד, רשמתי את המקרה כעדות אחת של התייחסות לקטע סתמי באותו דור. אם האמוראים היו בני דורות שונים, ויש ידיים להנחה שהאמורא המאוחר יותר הכיר

9 ראה בעיקר: B.M. Bokser, *Samuel's Commentary on the Mishnah: Its Nature, Forms, and Content*, Leiden, 1975; idem, *Post Mishnaic Judaism in Transition: Samuel on Berakhot and the Beginnings of Gemara*, Chico, CA, 1980.

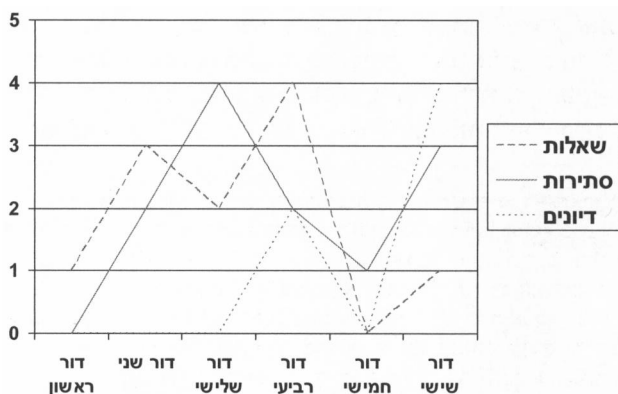
10 ראה, למשל, הערות 30, 32 להלן (לעומת הערות 18–21, 24–26, 28–29, 33 שבהן צוינו חילופים שוליים או כאלה שתיעודם קלוש), וכן הערות 40–42, 45, 47, 49, 51 במאמרי "סתם התלמוד ודברי האמוראים" (הערה 2 לעיל).

11 ראה, למשל, את המחקרים שרשם R. Kalmin, *Jewish Babylonia between Persia and Roman Palestine*, Oxford, 2006, p. 189 n. 8.

12 ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב, תשכ"ט, עמ' 144–451 (ומפתחות בעמ' 669–681).

את הרכיב הסתמי יחד עם ההתייחסות של האמורא הקודם, רשמתי רק את ההתייחסות הראשונה; אולם אם אין סיבה של ממש להניח כך, רשמתי כל התייחסות אמוראית בנפרד. כעת אסכם את הממצאים שלי, בהתאם להנחות העבודה שתיארתי. מובן מאליו שהכרעות אחרות, ברמת המדיניות הכללית או ברמת ההערכה של המקור הבודד, היו משנות את הנתונים הקונקרטיים, אולם לדעתי התמונה הכללית שאציג להלן לא הייתה משתנה באופן יסודי. רשימת המקרים שעליהם מבוססת הסקירה דלהלן, בתוספת הערות על כמה מקרים בעייתיים, תובא בנספח למאמר, והקוראים מוזמנים להכין רשימות מקבילות משלהם ולבדוק את מידת ההשפעה של הרשימות השונות על התמונה שתוצג כאן.

הסיכום שלי הוא כדלהלן: בקטגוריה של "דיונים מהותיים" מצאתי בשלושת הפרקים האלה 5 מתוך 16 המקרים שזיהיתי במסכת כתובות כולה — שניים בדור של אבי ורבא ושלושה בדור של רב אשי. בנוסף מצאתי שני מקרים — אחד מהם קשור לרב אשי והאחר לבנו, מר בר רב אשי — שלא כללתי ברשימת הדוגמאות המהותיות מן המסכת כולה מכיוון שמתעוררים ספקות לגבי כל אחד מהם, ועם זאת יש סבירות רבה לשייכותם לקטגוריה זו; לצורך הדיון הנוכחי החלטתי להתייחס לשניהם יחד כמקרה אחד נוסף המתוארך לדור של רב אשי. בקטגוריה של "סתירות" כללתי 12 מקרים: שניים בדור האמוראי השני, ארבעה בדור השלישי, שניים בדור הרביעי,¹³ אחד בדור החמישי ושלושה בדור השישי. בקטגוריה של "שאלות" נכללו 11 מקרים, אבל החלוקה שלהם שונה באופן מהותי: אחד בדור האמוראי הראשון, שלושה בדור השני, שניים בדור השלישי, ארבעה בדור הרביעי ואחד בדור השישי. הממצאים מומחשים בגרף הבא.

כפי שניתן לראות, לכל אחת מן הקטגוריות יש פרופיל ייחודי. נציין תחילה שהמקרים שבהם אמוראים מגיבים על דיונים מהותיים הם הנדירים ביותר — כמחצית בלבד מן

13 בשני מקרים לא ברור אם רבה או רבא או שניהם התייחסו לסתירה הנידונה, ראה הערות 30, 32 להלן. לצורך הסקירה הכמותית הנחתי שאחד משני המקרים שייך לדור השלישי (רבה) ואחד לדור הרביעי (רבא).

המקרים הכלולים בכל אחת מן הקטגוריות האחרות. יתרה מזו: הדוגמאות המוקדמות ביותר של קטגוריה זו שייכות לדור הרביעי של האמוראים, ורוב הדוגמאות שייכות לדור השישי. תגובות ל"סתירות" שכוחות במידה אחידה פחות או יותר בדורות השונים של האמוראים, החל מן הדור השני. לעומת זאת, התייחסויות ל"שאלות" מצויות כבר בדור האמוראי הראשון. הן מתרבות בשני הדורות הבאים, ובמיוחד בדור הרביעי, וכמעט נעלמות לאחר מכן – אין אף דוגמה בדור החמישי, ויש דוגמה אחת בלבד בדור השישי.¹⁴

קשה ביותר, לטעמי, לייחס הבדלים ברורים אלה לצירוף מקרים. אני מציע לראות בהם השתקפות של התפתחות סוגים שונים של דיון וניתוח במרוצת תקופת האמוראים, והתמונה העולה מראייה זו אף מגבירה את סבירות הטענה שמקרים שבהם דברי אמוראים נראים כמוסכים על קטעים סתמיים מורכבים אכן משקפים תופעה היסטורית אמיתית, ולא תחיבה למפרע של חומרים אנונימיים על פי השערותיהם של חכמי דורות מאוחרים. לצורך הפרשנות ההיסטורית שאציע עליי להניח שהפרופורציות שנצפו במדגם המצומצם שלנו משקפות פחות או יותר את הפרופורציות האמיתיות בדורות השונים. אם נתקבל הנחה זו, ניתן להציע את השחזור ההיסטורי הבא: סוג הדיון הסתמי הראשון שהתפתח היה סוג ה"שאלות" המצביעות על קשיים הטמונים במקורות בודדים; מקצת הדיונים האלה היו ידועים כבר לאמוראים בני הדור הראשון. שאלות מן הסוג הזה המשיכו להידון במשך דורות מספר אולם הן מצו פחות או יותר עד סוף הדור האמוראי הרביעי. דיונים מורכבים קצת יותר, המבוססים על השוואת שני מקורות, התחילו כנראה להתפתח קצת מאוחר יותר, והם מתועדים לראשונה בדור השני של האמוראים; דיונים מסוג זה המשיכו להעסיק את האמוראים לכל הפחות עד דורו של רב אשי. "דיונים מהותיים" התפתחו בשלב מאוחר יותר – הם מתועדים לראשונה בדור הרביעי של האמוראים, ובעיקר בדור השישי. שחזור כזה נותן תמונה סבירה אינטואיטיבית של התפתחות הדרגתית במורכבות ובתחכום של דיוני האמוראים, וניתן לשלב אותו עם תוצאות מחקריהם של חוקרים מספר המנסים בשנים האחרונות לאפיין את דרכי הדיון והחשיבה של האמוראים לדורותיהם ולעקוב אחרי התפתחותן הדיאכרונית.¹⁵

14 הדוגמאות בכל הקטגוריות בדור החמישי מעטות ביותר, וזה משקף ככל הנראה את המיעוט היחסי של דברי אמוראי הדור הזה בתלמוד, כפי שניתן להיווכח בקלות מתוך דפדוף בספרו של ב' קוסובסקי, אוצר השמות לתלמוד הבבלי, א-ה, ירושלים, תשל"ו-תשמ"ג. (בהערכה גסה: אזכוריו של רב פפא, החכם הבולט בדור החמישי, ממלאים 28 עמודים, ואילו אזכוריו של רב הונא בריה דרב יהושע, השני לו בחשיבותו בדור זה, ממלאים 5 עמודים וחצי בלבד. לצורך השוואה אפשר לציין בדור הראשון את רב [68 עמודים] ושמואל [51 עמודים וחצי]; בדור השני את רב יהודה [34 עמודים וחצי], רב הונא [25 עמודים וחצי] ור' יוחנן [79 עמודים]; בדור השלישי את רב נחמן [28 עמודים], רב יוסף [26 עמודים], רבה [25 עמודים] ורב חסדא [23 עמודים וחצי]; בדור הרביעי את אביי [58 עמודים וחצי] ורבא [99 עמודים וחצי] ובדור השישי את רב אשי [32 עמודים] ורבנא [19 עמודים]. הנתונים כמובן טעונים בדיקה וניפוי, אבל התמונה הכללית ברורה.) בפיתוח עתידי של גרסות מתוחכמות יותר של התפיסה המוצעת כאן יהיה צורך לקחת בחשבון הבדלים מסוג זה, ולהתייחס לשכיחות היחסית של תופעות שונות ולא רק לכמות המוחלטת של הדוגמאות.

15 ראה בייחוד: D. Kraemer, *The Mind of the Talmud: An Intellectual History of the Bavli*, Oxford: Talmudic Reasoning: From Casuistics to Conceptualization, Tübingen, 2002 and New York, 1990, esp. pp. 26–49; L. Moscovitz, *Talmudic Reasoning: From Casuistics to Conceptualization*, Tübingen, 2002.

בסיום מאמר ראשוני זה אני מבקש להצביע על כיוונים מספר שמן הראוי שייבדקו במחקרים עתידיים. ראשית, ברור שיש לבדוק את התלמוד הבבלי כולו, או לפחות את חלקו הגדול, מזווית ראייה זו, ולבחון באיזו מידה מייצג המדגם המצומצם שבדקתי את הכלל. יש להתחשב בייחוד באפשרות שהמצב ב"מסכתות המיוחדות" או בחלק מהן עשוי להיות שונה מזה שברוב המסכתות. שנית, יש לבדוק באופן דומה אף את התלמוד הירושלמי — ואף כאן עלינו להיות ערים לאפשרות שנגלה הבדלים בין חלקים שונים של הירושלמי, ובפרט בין ירושלמי מסכת נזיקין ובין שאר המסכתות, שמוצאן מבית מדרש אחר.¹⁶ חשוב לבדוק את התמונות המצטיירות על פי שני התלמודים, הן לגבי המצב בבבל והן לגבי המצב בארץ ישראל. כמו כן יש לתת את הדעת על פיתוח מערכות מפורטות ועדיניות יותר למיון סוגים שונים של דיונים תלמודיים, סתמיים ואחרים. ולבסוף, כפי שכבר ציינתי, יש לשאוף להפריה הדדית בין מחקרים הנערכים בשיטה זו ובין מחקרים אחרים העוסקים בהתפתחות החשיבה והדיון בתקופת האמוראים.

נספח: אמוראים המתייחסים לדיונים סתמיים (כתובות פרקים ה–ז)¹⁷

שאלות

1. רב חסדא: (על המשנה: נותנין לבתולה שנים עשר חודש משתבעה הבעל לפרנס את עצמה) "מנא הני מילי? אמר רב חסדא: דאמר קרא 'ויאמר אחיה ואמה תשב הנערה אתנו ימים או עשור'..." (נז ע"ב)
2. ר' אלעאי: (על המשנה: המקדיש מעשה ידי אשתו הרי זו עושה ואוכלת...) "ומי איכא מידי דאילו השתא לא קדיש ולקמיה קדיש? ! א"ר אלעאי: אלמה לא, אילו האומר לחבירו שדה זו שאני מוכר לך לכשאקנה ממך תיקדש מי לא קדשה? !?" (נט ע"א)¹⁸
3. רב: (על המשנה: התלמידים יוצאין לתלמוד תורה שלא ברשות שלשים יום) "ברשות כמה... אמר רב: חדש כאן וחדש בביתו" (סב ע"א)

16 ראה דברי הסיכום בעניין זה של "זוסמן, "ישוב לירושלמי נזיקין", "זוסמן וד' רזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד א, ירושלים, תש"ן, עמ' 58–85. לניסיון ראשון לבדוק את הירושלמי מזווית ראייה זו ראה מאמרי "תרומת הירושלמי לתיארוך 'סתם התלמוד'" (לעיל, הערה 2).

17 הציטוטים בנספח זה הם לפי נוסח הדפוסים. נוסחי הקטעים המצוטטים נבדקו על פי מ' הרשור (עורך), מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות... כתובות — כך שני, ירושלים, תשל"ז, ושינויי נוסח שיש בהם חשיבות לענייננו יציגו בהערות הבאות.

18 קטע זה ממשיך, לכאורה, את הדיון הקודם בסוגיה, אולם נראה (בין היתר מכיוון שהדברים מוסבים לכאורה על דברי רב הונא בריה דרב יהושע, ולא ייתכן שר' אלעאי, השייך לדור השלישי של אמוראי ארץ ישראל, התייחס לדברי רב הונא בריה דרב יהושע, חכם בבלי בן הדור החמישי) שנעשה פה חיבור מלאכותי ורופף בין שני דיונים. ה"גשר" בין שני הדיונים אף חסר בנוסחים רבים, ראה הרשור, עמ' לד, שינויי נוסח לשורות 20–21 והע' 28. ר' אלעאי מתייחס בעצם לקושי הגלום לכאורה באפשרות של הקדש עתידי, וקרוב להניח שדיון זה הועבר ממסכת נדרים, אולם מבחינתנו אין זה מעלה ומוריד. לשינויים קטנים בשם האמורא ראה הרשור, עמ' לד, שינויי נוסח לשורה 22 והע' 32. בהתאם לעקרונות שהצגתי לעיל לא רשמתי כאן את דברי האמוראים המאוחרים יותר המובאים בהמשך הסוגיה, מכיוון שאמוראים אלה הכירו ככל הנראה את השאלה הסתמית יחד עם תשובתו של ר' אלעאי.

4. ר' יוחנן: "ור' יוחנן אמר: חדש כאן ושנים בביתו" (שם)¹⁹
5. רב הונא: "תנו רבנן מעשה באנשי גליל העליון שלקחו לעני בן טובים אחד מציפורי ליטרא בשר בכל יום. ליטרא בשר מאי רבותא? אמר רב הונא ליטרא בשר משל עופות" (סז ע"ב)²⁰
6. רב אשי: "רב אשי אמר: התם כפר קטן היה..." (שם)²¹
7. רב נחמן בר יצחק: "מתיבי הבנות ניוזנות ומתפרנסות מנכסי אביהן... מאי לאו בפרנסת הבעל? אמר רב נחמן בר יצחק: לא, בפרנסת עצמה" (סח ע"א)²²
8. רב נחמן בר יצחק: "אמר ר' אבהו: מנין לאבל שמיסב בראש? שנאמר 'אבחר דרכם ואשב ראש...' כאשר אכלים ינחם'. ינחם אחרים משמע? ! אמר רב נחמן בר יצחק ינחם(ו)חם כתיב" (סט ע"ב)²³
9. רב הונא: (על המשנה: המדיר את אשתו מליהנות לו עד ל' יום יעמיד פרנס) "ופרנס לאו שליחותיה קא עביד? ! אמר רב הונא: באומר כל הזן אינו מפסיד" (ע ע"ב)²⁴
10. אביי ורבא: (על המשך המשנה: ר' יהודה אומר בישראל חדש אחד יקיים ושנים יוציא ויתן כתובה...) "היינו תנא קמא! אמר אביי כהנת אתא לאשמועינן. רבא אמר חדש מלא וחדש חסר איכא בינייהו" (עא ע"א)²⁵
11. אביי ורבה בר עולא: (על המשנה: המדיר את אשתו שלא תלך לבית אביה... ובזמן שהיא בעיר אחרת רגל אחד יקיים שלשה יוציא ויתן כתובה) "הא גופא קשיא — אמרת רגל אחד יקיים, הא שנים יוציא ויתן כתובה, אימא סיפא שלשה יוציא ויתן כתובה, הא שנים יקיים! אמר אביי: סיפא אתאן לכהנת ורבי יהודה היא. רבה בר עולא אמר: לא קשיא, כאן ברדופה כאן בשאינה רדופה" (עא ע"ב)²⁶

סתירות

1. רב יוסף: (על המשנה: המקדיש מעשה ידי אשתו הרי זו עושה ואוכלת. המותר... רבי יוחנן הסנדלר אומר חולין) "אמר שמואל: הלכה כר' יוחנן הסנדלר. ומי אמר שמואל הכי? והתנן קונם שאני עושה לפיך... רבי יוחנן בן גורי אמר יפר שמא יגרשנה ותהא

- 19 בכתב יד אחד כתוב "נתן" ותוקן "יונתן", ראה הרשלה, עמ' סח, שינויי נוסח לשורה 2 והע' 4.
- 20 המילים "מאי רבותא" חסרות בגוף קטע גניזה אחד וכנראה הושלמו בגיליון, ובמקום "רב הונא" גורס כתב יד אחד של הגדות חז"ל "רב". ראה הרשלה, עמ' קכב, שינויי נוסח לשורה 11.
- 21 שמו של רב אשי חסר בנוסח כ"י מינכן שכנראה מיזג בין התירוצ המובא בשמו ובין התירוצ הסתמי המובא לפניו. ראה הרשלה, שם, שינויי נוסח לשורה 12.
- 22 רנב"י בא, לכאורה, לתרץ קושיה על שמואל, אולם ייתכן שהעורכים השתמשו למטרה זו בדיון שנסב מלכתחילה על הבריייתא כשלעצמה.
- 23 נוסח הדפוסים הוא "ינחם" (בהתאם לנוסח המסורה), אבל קשה להבין את תשובת רנב"י לפי גרסה זו. כמה כתבי יד ומקורות אחרים גורסים "ינוחם", ואחרים גורסים "ינחם" או מנקדים את הצורה "ינחם" כצורה סבילה. ראה הרשלה, עמ' קמו, שינויי נוסח לשורה 6 והע' 10.
- 24 לשינויים אפשריים בעדי נוסח עקיפים בנוגע לשמו של רב הונא ראה הרשלה, עמ' קנו, שינויי נוסח לשורה 19 והע' 39.
- 25 כתב יד אחד גורס "אבי" במקום "אביי". ראה הרשלה, עמ' קנט, שינויי נוסח לשורה 2.
- 26 לשינויים קטנים בשמות האמורים ראה הרשלה, עמ' קסז, שינויי נוסח לשורות 23–24 והע' 47–48. התייחסתי למקרה זה כ"שאלה" ולא כ"סתירה", לכאורה בניגוד לגישה העקרונית שהצגתי לעיל, כי במקרה זה הקושי נעוץ במשפט אחד שבמשנה ואינו נובע מהשוואת חלקים שונים שבה.

- אסורה לחזור, ואמר שמואל: הלכה כרבי יוחנן בן נורי! ... אמר רב יוסף: קונמות קאמרת, שאני קונמות, מתוך שאדם אוסר פירות חבירו עליו אדם מקדיש דבר שלא בא לעולם" (נט ע"א)²⁷
2. ר' יוסי בר' חנינא: (על המשנה: העונה האמורה בתורה... הפועלים שנים בשבת) "והתניא הפועלים אחת בשבת? ! אמר ר' יוסי ברבי חנינא: לא קשיא, כאן בעושי מלאכה בעירן כאן בעושי מלאכה בעיר אחרת" (סב ע"א)²⁸
3. רב אשי: "אמר רב שמן אמר ר' יוחנן: הכניסה לו זהב שמין אותו והרי הוא כשוויו. מיתבי הזהב הרי הוא ככלים... רב אשי אמר: בממלא" (סז ע"א)
4. רב זביד ורב פפא: "תנן התם אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו. ולא? והתניא היה משתמש בכלי זהב ישתמש בכלי כסף בכלי כסף ישתמש בכלי נחושת! אמר רב זביד: לא קשיא, הא במטה ושולחן הא בכוסות וקערות... רב פפא אמר: לא קשיא, כאן קודם שיבא לידי גיבוי כאן לאחר שיבא לידי גיבוי" (סח ע"א)
5. אביי: "אמר ליה אביי: והא מתניתין דטעות אשה אחת היא וקמותבין תיובתא מיניה" (עג ע"ב)
6. רבה או רבא: "תנו רבנן הלכה אצל חכם והתירה מקודשת... והתניא אצל חכם והתירה... אינה מקודשת! אמר רבא: לא קשיא, הא רבי מאיר הא רבי אלעזר... רבא אמר: הכא באשה חשובה עסקינן..." (עד ע"ב — עה ע"א)³⁰
7. ר' יוסי בר' חנינא: (על המשנה: כל המומין הפוסלין בכהנים פוסלין בנשים) "תנא הוסיפו עליהן זיעה ושומא וריח הפה. והני בכהני לא פסלי? והתנן הזקן והחולה והמזוהם ותנן מומין אלו בין קבועין בין עוברין פסולין באדם! א"ר יוסי בר' חנינא: לא קשיא, כאן בזיעה עוברת כאן בזיעה שאינה עוברת" (עה ע"א)
8. רב אשי: "רב אשי אמר: זיעה אמזוהם קא רמית? ..." (המשך הנ"ל)
9. ר' אלעזר: (על המשנה: היו בה מומין ועודה בבית אביה האב צריך להביא ראייה שמשנתארסה היו בה מומין הללו ונסתחפה שדהו) "טעמא דמייית האב ראייה, הא לא מיייתי האב ראייה הבעל מהימן... אימא סיפא נכנסה לרשות הבעל הבעל צריך להביא

27 ייתכן שדברי רב הונא בריה דרב יהושע בהמשך הסוגיה הוסבו במקורם באופן ישיר על משנת נדרים המצוטטת כאן ("קונם שאני עושה לפיך וכו'), ולכן לא רשמתי אותם כהתייחסות שלו לקטע סתמי.

28 שמו של ר' יוסי בר' חנינא אינו מובא ברא"ש. ראה הרשלה, עמ' עב הע' 45.

29 התייחסתי למקרה זה כעדות אחת להכרת הדיון הסתמי בדור החמישי של האמוראים, בהתאם למדיניות שהצגתי לעיל. לכאורה אף רבא בריה דרבה בן הדור הרביעי התייחס לסתירה זו ותירץ "במחרישה דכספא", אבל יש ידיים להנחה שדברים אלה (שאף סגנונם אינו מצביע בבירור על התייחסות לסתירה אפשרית, בניגוד לדבריהם של רב זביד ורב פפא) הועברו מבבא מציעא ק"ג ע"ב, ראה שם. (אף בנוגע לשמו של האמורא הזה — ולכן גם לזמנו — יש ספק מסוים, ראה הרשלה, עמ' קלב, שינויי נוסח לשורה 13 והע' 20.)

30 מקרה זה מורכב ובעייתי: לכאורה רבא מתרץ פעמיים אותה קושיה, ודבריו אף מוצגים כביכול כדברי אמוראים החלוקים זה על זה: "אמר רבא... רבא אמר...". יש גורסים "רבה" באחד משני המקומות (וכתב יד אחד של פירוש רש"י גורס "רבינא" במקום השני), ראה הרשלה, עמ' קצב הע' 10 ועמ' קצד הע' 1. גרסה כזו עשויה לפתור את הקושי אם היא מקורית, אולם ייתכן גם שנוסחים אלה הוגהו בדיוק כדי ליישב קושי זה. דרכים אפשריות נוספות להתמודד עם קושי זה יידונו אי"ה בפירוש למסכת כתובות שעל כתיבתו אני שוקד.

ראיה, טעמא דמייתי הבעל ראיה הא לא מייתי הבעל ראיה האב מהימן... א"ר אלעזר: תברא, מי ששנה זו לא שנה זו" (ע"ב)³¹

10. רבה או רבא: "אמר רבא: לא תימא רבי יהושע לא אזיל בתר חזקה דגופא כלל... רבא אמר: רישא כאן נמצאו וכאן היו סיפא נמי כאן נמצאו וכאן היו" (שם)³²

11. רב אשי: "רב אשי אמר: רישא מנה לאבא בידך וסיפא מנה לי בידך" (עו ע"א, המשך הנ"ל)

12. רב נחמן: "אמר רב יהודה אמר רב אסי: אין מעשין אלא לפסולות... ורב תחליפא בר אבימי אמר שמואל: אפילו נשא אשה ושהה עמה י' שנים ולא ילדה כופין אותו. תנן ואלו שכופין אותו להוציא... בשלמא לרב אסי דרבנן קתני דאורייתא לא קתני, אלא לרב תחליפא ליתני נשא אשה ושהה עמה עשר שנים... אמר רב נחמן: לא קשיא, הא במילי הא בשוטי" (עו ע"א)³³

דיונים מהותיים

1. אביי: "...קסבר ר' יהודה כתובה דרבנן וחכמים עשו חיזוק לדבריהם יותר משל תורה. הרי פירות דרבנן ולא עבדו להו רבנן חיזוק... אמר אביי: לכל יש כתובה ולא לכל יש פירות" (נו ע"ב)³⁴
2. רבינא ורב אשי: (על המשנה: מציאת האשה... לבעלה. בושטה ופגמה שלה; רבי יהודה בן בתירא אומר: בזמן שבסתר לה שני חלקים ולו אחד, בזמן שבגלוי לו שני חלקים ולה אחד) "מתקיף לה רבא בר רב חנן: אלא מעתה בייש סוסתו של חבריו הכי נמי דבעי למיתן ליה בושטה... רקק בבגדו של חבריו הכא נמי דבעי למיתן ליה בושטה... בבגדו לית ליה זילותא, אשתו אית לה זילותא. אמר ליה רבינא לרב אשי: אלא מעתה

31 אמירה זו מובאת במקומות מספר בתלמוד בשם ר' אלעזר, וי"ג אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, ירושלים, תש"ח, עמ' 295–300) העלה את האפשרות שבחלק מן המקומות האלה מדובר בהעברה ולא באמירה מקורית של ר' אלעזר. אולם לדעתי אין סיבה של ממש לפקפק במקורות הדברים של ר' אלעזר כאן, ואף אפשטיין התייחס בעיקר למקרים אחרים שבהם יש קשיים מקומיים שיש בהם כדי להטיל ספק במקורות הדברים, ראה שם.

32 אף כאן (ראה הערה 30 לעיל) רבא מציע לכאורה שני תירוצים שונים לאותה קושיה, ויש גורסים "רבה" באחד המקומות. ראה הרש"ל, עמ' ר, שינויי נוסח לשורה 8 והע' 19–20; שם, עמ' רב, שינויי נוסח לשורה 12 והע' 34. נראה לי שבמקרה זה תפקידו של אביי, המקשה על התירוצ' השני, מטה את הכף לטובת הגרסה "רבה" בנוגע לתירוצ' זה. כמו כן יש לציין שהתירוצ' הראשון מוקשה מכיוון שלא ברור כיצד ניתן לטעון שבמשנתנו, בניגוד למשניות שבפרק א, אין לבעל חזקת ממון (השווה דברי הראשונים על אתר; כמה מהם מפרשים שהכוונה היא שהאב דורש שהבעל ייתן לבתו גט), וייתכן שבמקורם לא נאמרו דברים אלה בתור תירוצ' לסתירה הקיימת לכאורה בין המשניות אלא כהערה המוסבת על משניות פרק א, אם כי במקרה זה היה צפוי (כפי שהעירו כמה מן הראשונים) שהדברים יובאו בתלמוד לפרק זה ולא בפרק השביעי. אולם יש לקחת בחשבון שהתופעה של דברים שנשמרו בתלמוד רק בהקשרים (משניים) וחסרים בהקשרם המקורי מוכרת, וכבר העיר עליה רב האי גאון (ראה ב"מ לין, אוצר הגאונים, ג, ירושלים, תרצ"א, פסחים, עמ' 104, סי' רסט).

33 כתב יד אחד ועד נוסח עקיף אחד גורסים כאן את שמו של רב נחמן בר יצחק במקום רב נחמן (סתם, כלומר רב נחמן בר יעקב). ראה הרש"ל, עמ' רטז, שינויי נוסח לשורה 42 והע' 103.

34 ראה מה שכתבתי על מקרה מורכב זה במאמרי "סתם התלמוד ודברי האמוראים" (לעיל, הערה 2), מס' 10 בנספח למאמר והע' 48 שם.

בייש עני בן טובים, דאית להו זילותא לכולהו בני משפחה, הכי נמי דבעי למיתן להו בושת! א"ל: התם לאו גופייהו, הכא אשתו גופיה הואי" (סו ע"א)³⁵

3. רב יימר ורב אשי: "איבעיא להו: לרבי יוחנן לא שמיע ליה הא דרבי ואי שמיע ליה הוה מקבל ליה, או דלמא שמיע ליה ולא מקבל ליה? תא שמע דאתמר... ואם איתא נימא ליה מאן אמרה! ודלמא לעולם לא שמיע ליה... ושאי התם דאיכא רווח ביתא. אמר ליה רב יימר לרב אשי: אלא מעתה אשכחה מציאה בעלמא דאיכא רווח ביתא הכי נמי דלא יהבינן לה עישור נכסים? ! אמר ליה: אנא רווח ביתא מהני נכסי קאמינא" (סט ע"א)³⁶

4. רב אשי: (על המשנה: המדיר את אשתו מליהנות לו עד ל' יום יעמיד פרנס) "ויכון דמשועבד לה היכי מצי מדיר לה? ... באומר לה צאי מעשה ידיך במזונותיך. אי הכי פרנס למה לי? בדלא ספקה. אי בדלא ספקה הדר קושיין לדוכתיה! א"ר אשי: במספקת לדברים גדולים ואינה מספקת לדברים קטנים" (ע ע"ב)³⁷

5. אביי ורב אחא בר מתנה: (בעקבות סיפור אגדי ארוך)³⁸ "אמר אביי: לאפוקי ממאן דלא קיים אפילו אות אחת. אמר ליה רב אחא בר מתנה: לאפוקי ממר דלית ליה מעקה לאיגריה" (עז ע"ב)

5א. מר בר רב אשי: "תנו רבנן נתנה בנה למינקת או גמלתו או מת מותרת לינשא מיד... והלכתא מת מותר גמלתו אסור. מר בר רב אשי אמר: אפילו מת נמי אסור..." (ס ע"ב) — לכאורה מר בר רב אשי מגיב על הפסיקה הסתמית ומדגיש שאפילו אם מת התינוק אסור לאמו להינשא לאחר. אולם ייתכן שפסיקתו אינה מתייחסת לפסיקה הסתמית שבלשון "והלכתא" אלא שהעורכים סידרו אותה כאן (ואולי אף הוסיפו בה את המילה "נמי") מכיוון שהיא קיצונית עוד יותר בחומרתה — ובהמשך אכן דחו את שיטת מר בר אשי באמצעות הערה בסגנון "ולא היא..." וחזרו למסקנה המתאימה לפסיקת "והלכתא".

5ב. רב אשי: ראה דוגמה 3 ברשימת הסתירות — תירוצו של רב אשי מובא אחרי התירוץ הסתמי "איבעית אימא הכא במאי עסקינן בדהבא פריכא", ולכאורה יש להניח שהוא הכיר תירוץ זה והעדיף על פניו את התירוץ שהציע. אפשר היה לצפות שאם עורכי הסוגיה הכירו שני תירוצים בלתי תלויים, אחד אנונימי ואחד של רב אשי, או שהכירו רק את התירוץ של רב אשי והוסיפו תירוץ שני משלהם, היו מסדרים את התירוץ הסתמי המנוסח בסגנון "איבעית אימא" אחרי תירוצו של רב אשי ולא לפניו; אולם דומני שאין בשיקול זה כדי הכרעה מוחלטת.

35 על שינויי נוסח במקרה זה ראה מה שכתבתי בהע' 49 שם.

36 יש חוקרים שהבינו מן הלשון "קאמינא" שרב אשי עצמו הציע את התירוץ הסתמי "ודלמא... שאני התם דאיכא רווח ביתא" (ראה, למשל, J. Kaplan, *The Redaction of the Babylonian Talmud*, New York, 1933, p. 62). לדעתי אין פירוש זה הכרחי, אולם אף אם נקבל אותו יש לכלול מקרה זה, מכיוון שהוא ידגים את הבאת דבריו של אמורא בצורת "סתם", ובלשון אחרת — את האפשרות שמקורם של דברים המובאים בתלמוד באופן סתמי הוא בתקופת האמוראים.

37 לשאלות של פרשנות ונוסח הנוגעות למקרה זה ראה הע' 51 במאמרי הנ"ל.

38 נקודת האחיזה המדויקת של ההערות המנוסחות בסגנון "לאפוקי" אינה נהירה כל צורכה, ראה הע' 52 שם.